

Hukuka Aykırı Hayvan Deneyleri

Araştırma

Ezgi AYGÜN EŞİTLİ*

*Dr., Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ceza ve Ceza Usul Hukuku ABD.
(Dr., Başkent University Faculty of Law, Department of Criminal and Criminal Procedure Law)
(E-posta: aygune@baskent.edu.tr)

ÖZET

Hayvan Hakları Evrensel Beyanname'si uyarınca; hayvanlar üzerine yapılan fiziksel yada psikolojik acı çekmeye sebep olan deneyler hayvanların haklarının ihlalidir.

Türk Hayvanları Koruma Kanunu'nun 9. maddesine göre; hayvanlar, bilimsel olmayan teşhis, tedavi ve deneylerde kullanılamazlar.

Tıbbî ve bilimsel deneylerin uygulanması ve deneylerin hayvanları koruyacak şekilde yapılması ve deneylerde kullanılacak hayvanların uygun biçimde bakılması ve barındırılması esastır.

Başkaca bir seçenek olmaması halinde, hayvanlar bilimsel çalışmalarda deney hayvanı olarak kullanılabilir.

Hayvan deneyi yapan kurum ve kuruluşlarda bu deneylerin yapılmasına kendi bünyelerinde kurulmuş ve kurulacak etik kurullar yoluyla izin verilir.

Çalışma, hayvan deneyini tanımlamakta ve sorunlu alanları tahlil etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Deney, hayvan.

ABSTRACT

UNLAWFUL ANIMAL EXPERIMENTS

In accordance with the Universal Declaration of Animal Rights; experiments on animals entailing physical or psychological suffering violate the rights of animals.

According to article 9 of the Turkish Animal Protection Code; animals cannot be used for non-scientific diagnosis, treatment or experiments.

It is a principle that only medical and scientific experiments can be carried out, these will be performed in such a manner as to protect the animals and the animals to be used in these experiments will be cared for and sheltered in a suitable manner.

Where there is no other option, animals can be used for testing in scientific studies.

In organizations and institutions which will carry out animal testing, they will be permitted to do so by ethical committees established or to be established by them.

The study will define the experiment on animal and will attempt on analysis of problem areas.

Keywords

Experiment, animal.

I. Giriş

Hayvan deneyleri, en basit haliyle ilk çağlardan beri yapılagelmektedir. Ancak tıp biliminin gelişmesiyle, özellikle de 20. yy' dan sonra bu tür deneyler insanlar üzerinde gerçekleştirilen deneylerle paralel olarak hız kazanmıştır.

Diğer taraftan, deneylerde hayvanların ölçüsüz bir şekilde kullanılması ve eziyet verici yöntemlere başvurulması, toplumda konuya ilişkin duyarlılığın artmasına neden olmuştur. Böylece hayvan deneylerinde uyulması gerekli etik ilke ve standartların getirilmesi ihtiyacı hâsıl olmuş, bu amaçla ulusal ve uluslararası düzenlemeler yapılmış ve etik kurullar oluşturulmuştur¹.

II. Tarihsel Gelişim

Hayvanların korunmasına ilişkin olarak tarihsel gelişime göz atıldığında, uluslararası mevzuatta ilk önemli düzenlemenin 15 Ekim 1978 tarihli UNESCO "Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi" olduğu görülür².

Beyannamenin 6. maddesiyle; hayvanlar üzerine yapılan ve fiziksel yada psikolojik olarak acı çekmelerine sebep olan deneyler hayvan haklarının ihlali sayılmıştır.

Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi' nin ardından, 1986 yılında, deney amaçlı kullanılan hayvanların korunmasına ilişkin 86/609/EEC sayılı

Avrupa Birliği Konseyi Direktifi yayımlanmış, ilgili direktif üzerinde ise 2003/65/EC sayılı direktifle değişiklik yapılmıştır.

Adı geçen direktifler, AB sürecinde yönetmelik ve talimatlarla aşağıda incelenecek olan ulusal mevzuata büyük oranda aktarılmıştır.

123 no'lu Deneysel ve Bilimsel Amaçlarla Kullanılan Omurgalı Hayvanların Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi ise 18 Mart 1986 tarihinde imzaya açılmıştır³. Türkiye sözleşmeyi 5 Eylül 1986 tarihinde imzalamıştır⁴.

Sözleşmede, insanoğlunun tüm hayvanlara saygılı olması gerektiği, onların sıkıntı çekme ve hafıza kapasitelerine karşı yerine getirilmesi gereken bir saygı borcu bulunduğu ve bunun ahlaki bir mecburiyet olduğu kabul edilmiştir. Bununla beraber, insanoğlunun bilgi, sağlık ve güvenlik için yaptığı tetkiklerde, belirli şartlar altında hayvanları kullanma gerekliliğinin doğabileceği belirtilmiştir.

Söz konusu gerekler karşısında, deneysel ve diğer bilimsel maksatlarda kullanılan hayvanların kullanımını sınırlamak için ve kullanışlı olduğu yerlerde bu tür kullanımı ikame etmek amacıyla, özellikle alternatif sistemler araştırmaya ve bu alternatif sistemlerin kullanımını teşvik etmeye kararlı olarak; muhtemel acı, eziyet, sıkıntı veya kalıcı zarar verebilecek işlemlerde kullanılan hayvanları korumak ve kaçınılmaz olduğunda bu işlemlerin en az sayıda tutulmasını temin etmek için ortak şartlar kabul etmek arzusuyla sözleşme imzalanmıştır.

Bu kapsamda ele alınan diğer bir direktif ise 123 no'lu Deney ve Diğer Bilimsel Amaçlarla Kullanılan Omurgalıların Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi kapsamındaki yükümlülüklerin yerine getirilmesini de hedefleyen 2010/63/EU⁵ sayılı deneysel ve diğer bilimsel amaçlarla kullanılan hayvanların korunmasına dair 22 Eylül 2010 tarihli Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifidir. Direktif 1986 tarihinde kabul edilen ve bu konudaki üye devlet yasalarının, düzenlemelelerinin ve idari hükümlerin yakınlaştırılmasına yönelik 86/609/EEC sayılı Direktifin değiştirilerek, daha da güçlendirilmesini hedeflemektedir. Bu direktif uyarınca, deneylerin ve deney sonrasında

1 DI PIETRO, Carlotta/PASSANTINO, Annamaria, L'etica veterinaria e la "liceità" della sperimentazione animale nella cultura contemporanea, *Rivista italiana di medicina legale*, Y. 2006, S. 2, s. 335 vd.; GRATANI, Adabella, La normativa sulla sperimentazione degli animali al vaglio della corte comunitaria, *Rivista giuridica dell'ambiente*, Y. 2003, S. 2, s. 325 vd.; GRATANI, Adabella, Sperimentazione su animali. La normativa sulla sperimentazione degli ani, *Rivista giuridica dell'ambiente*, Y. 2003, S. 3, s. 325 vd.; DELL'ERBA, Alessandro/DI VELLA, Giancarlo, Aspetti deontologici e normativi della sperimentazione animale, *Rivista italiana di medicina legale*, Y. 1996, S. 3, s. 725 vd.; PERICO, Giacomo, Sperimentazione scientifica sugli animali, *Aggiornamenti sociali*, Y. 1983, S. 1, s. 53 vd.; BATTAGLIA, Luisella, *Dimensioni della bioetica*, Genova 1999, s. 203 vd.; RESCIGNO, Francesca, *I diritti degli animali*, Torino 2005, s. 145 vd.

2 Beyanname; yaşamın tek olduğunu, yaşayan bütün canlıların ortak bir kökeni olduğunu ve türlerin evrimi yönünde farklılaştığını, yaşayan bütün canlıların doğal haklara sahip olduğunu ve sınırsız sistemi olan her hayvanın kendine özgü hakları bulunduğunu, bu doğal hakların küçümsenmesi ve hatta kolayca göz ardı edilmesinin doğa üzerinde ciddi zararlar doğuracağını ve insanoğlunun hayvanlara karşı suç işlemesine sebebiyet vereceğini, türlerin birlikte olmasının diğer hayvan türlerinin yaşama hakkının insanoğlu tarafından tanınmasını ifade edeceğini, insanoğlu tarafından hayvanlara saygı gösterilmesinin bir insanın bir diğerine gösterdiği saygıdan ayrı tutulamayacağını belirtmiştir.

3 <http://www.avrupakonseyi.org.tr> (erişim tarihi 16.08.2011)

4 www.khgm.gov.tr (erişim tarihi 16.08.2011)

5 <http://eur-lex.europa.eu> (erişim tarihi 15.08.2011)

gerekmesi durumunda hayvanların öldürülmesi işleminin ehil kişiler tarafından yapılması, bu hayvanların tutulduğu ve yetiştirildiği yerlerde hayvan refahı kurallarına uyulması, deneylerin hayvanlara en az acı verecek biçimde yapılması gibi koruyucu hükümler ile deney hayvanı besleyen ve tedarik edenler ile kullanıcı işletmelere ilişkin ayrıntılı kurallar belirlenmiştir⁶.

Günümüzde Birleşik Krallık, Fransa, İtalya⁷ ve İsveç gibi pek çok gelişmiş ülkede hayvanlara karşı işlenen fiiller yaptırıma bağlanmıştır. Almanya' da ise konuya ilişkin bir kanun hükmü bulunmakla birlikte, Anayasa'nın 20. maddesi; "devlet gelecek nesiller yararına doğal hayatı ve hayvanları korumak sorumluluğundadır" hükmüne amirdir. Bu maddeyle Almanya hayvanların korunmasına anayasal bir temel kazandırmıştır⁸.

III. Ulusal Mevzuat

Ülkemizde 1 Temmuz 2004 yılında kabul edilen 5199 sayılı "Hayvanları Koruma Kanunu" ile, hayvanlara iyi ve uygun muamele edilmesi amaçlanmıştır. Kanun, 123 no' lu Avrupa Sözleşmesi göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Kanunda; hayvanların, bilimsel olmayan deneylerde kullanılmaması, deneylerin hayvanları koruyacak şekilde yapılması, deneylerde kullanılacak hayvanların uygun biçimde bakılması, hayvanların başka bir alternatif olmaması halinde deneylerde kullanılması, hayvan deneylerine yerel etik kurullar yoluyla izin verilmesi, etik kurulların kuruluşu, çalışma usul ve esasları Yönetmeliğinin Çevre ve Orman Bakanlığınca çıkarılacağı, deney hayvanlarının yetiştirilmesi, beslenmesi, barındırılması, bakılması, deney hayvanı besleyen, tedarik eden ve kullanıcı işletmelerin tescil edilmesi, çalışan personelin nitelikleri, tutulacak kayıtlar, ne tür hayvanların yetiştirileceği ve deney hayvanı besleyen, tedarik eden ve kullanıcı işletmelerin uyacağı esaslar bakımından çıkarılacak Yönetmeliğin ise Tarım ve Köyişleri

Bakanlığınca çıkarılacağı hususları üzerinde durulmuştur⁹.

Hayvanları Koruma Kanunu'nun 5728 sayılı Kanun' un 553. maddesiyle değişik 28/f bendi uyarınca; diğer hükümler saklı kalmakla birlikte yetkisi olmadığı halde hayvan deneyi yapanlara hayvan başına binikiyüz Türk lirası idarî para cezası verilir.

Bu Kanunun uygulanmasını sağlamak adına sonrasında, Deneysel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Deney Hayvanlarının Korunması, Deney Hayvanlarının Üretim Yerleri ile Deney Yapacak Olan Laboratuvarların Kuruluş, Çalışma, Denetleme, Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik¹⁰ ve bu Yönetmeliğin uygulama talimatı yayımlanmış¹¹, 2006 yılında ise Hayvanların Korunmasına Dair Uygulama Yönetmeliği¹² ve Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik¹³ yayımlanmıştır.

Yukarıda bahsi geçen ulusal mevzuat, gerek kendi içinde gerekse AB mevzuatı ile uyum göstermektedir.

Bir hayvan deneyinin hukuka uygun olarak yapılabilmesi için Hayvanları Koruma Kanunu'nun 9. maddesi uyarınca aşağıdaki şartları taşıması gerekir:

- Tıbbî ve bilimsel deneylerin hayvanları koruyacak şekilde yapılması ve deneylerde kullanılacak hayvanların uygun biçimde bakılması ve barındırılması esastır.
- Başkaca bir seçenek olmaması halinde, hayvanlar bilimsel çalışmalarda deney hayvanı olarak kullanılabilir.
- Hayvan deneyi yapan kurum ve kuruluşlarda bu deneylerin yapılmasına kendi bünyelerinde kurulmuş ve kurulacak etik kurullar yoluyla izin verilir.
- Etik kurulların kuruluşu, çalışma usul ve esasları, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Sağlık Bakanlığının ve ilgili kuruluşların görüşleri alınarak Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.
- Deney hayvanlarının yetiştirilmesi, beslenmesi, barındırılması, bakılması, deney hayvanı

6 T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı Tarım ve Balıkçılık Bakanlığı, **Hayvan Hakları, Hayvanların Korunması ve Refahı**, Mart 2011, Ankara, s. 5, <http://www.abgs.gov.tr> (erişim tarihi 15.08.2011)

7 BARNI, Mauro, **Diritti-doveri responsabilità del medico**, Milano 1999, s. 197 vd.; MAURO, Barni/TURILLAZZI, Emanuela/CECILIA, Cateni, La sperimentazione negli animali: dal controllo burocratico alla responsabilizzazione bioetica, **Rivista italiana di medicina legale**, Y.1998, S. 03, s. 389 vd.

8 T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı Tarım ve Balıkçılık Bakanlığı, **(Hayvan Hakları)**.

9 Hayvanları Koruma Kanunu, md. 9.

10 16.05.2004 tarih ve 25464 sayılı RG.

11 25.04.2006 tarih ve 2006/24 sayılı RG.

12 12.05.2006 tarih ve 26166 sayılı RG.

13 06.07.2006 tarih ve 26220 sayılı RG.

besleyen, tedarik eden ve kullanıcı işletmelerin tescil edilmesi, çalışan personelin nitelikleri, tutulacak kayıtlar, ne tür hayvanların yetiştirileceği ve deney hayvanı besleyen, tedarik eden ve kullanıcı işletmelerin uyacağı esaslar Tarım ve Köyişleri Bakanlığınca çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Hayvanları Koruma Kanunu'nun atıfta bulunduğu ilgili Yönetmelikler uyarınca, hayvan deneylerine ilişkin olarak getirilen başlıca etik ilke ve standartlar şöyle sıralanabilir:

- Hayvan deneyi; deneysel olmayan hayvancılık, tarımsal yada klinik veterinerlik uygulamaları dışında kalan ve hayvanların öldürülmesi veya işaretlenmesi için çağdaş kabul edilen, en az acı veren insancıl metotlardan başka, acı, eziyet, rahatsızlık veya kalıcı hasara neden olacak şekilde, yetiştirilmiş her türlü omurgalı hayvanın¹⁴, doğurtulmaları da dâhil, deneysel veya diğer bilimsel amaçlarla kullanılmasıdır¹⁵
- Hayvan deneylerinin kontrollü ve belirlenmiş etik standartlara uygun bir şekilde yapılmasını sağlamak adına yerel etik kurullar oluşturulmuştur¹⁶.
- Deney hayvanlarının kullanılmasına ilişkin etik ilkeleri belirlemek ve yerel etik kurulları denetlemek amacıyla Hayvan Deneyleri Merkezi Etik Kurulu (HADMEK) kurulmuştur.
- 5199 sayılı Kanununun 9 uncu maddesi hükmü gereğince Hayvan Deneyleri Yerel Etik Kurulları (HADYEK), deney hayvanı kullanan Sağlık, Tarım ve Köyişleri, Çevre ve Orman ve Milli Eğitim Bakanlıklarına bağlı araştırma ve hizmet veren kurum ve kuruluşlar ile yükseköğretim kurumlarında kurulur. Bunların dışında kalan ve bu Yönetmeliğin öngördüğü şekilde deney hayvanı kullanmak isteyen tüm resmi ve özel kurum ve kuruluşlar Hayvan

Deneyleri Merkezi Etik Kuruluna başvurarak yerel etik kurul kurma izni talep eder. Hayvan deneyleri yerel etik kurulu bulunmayan kurum ve kuruluşlarda hayvan deneyleri yapılamaz¹⁷

- Deney hayvanları üzerinde yapılacak tüm işlemlerin etik yönden kabul edilebilir sınırlarını belirleyerek çalışma protokollerini onaylamak veya gerekçeli olarak kabul etmemek yerel etik kurulun görevleri arasındadır^{18 19}
- Yerel etik kurullar yapılacak başvuruları değerlendirmek için bir form hazırlar. Formda, deney hayvanı kullanmanın gerekçesi, yapılacak işlemler, kullanılacak hayvan türleri ve sayıları, hayvanlara verilecek rahatsızlığın niteliği ve boyutları ile deneylere katılacak personel ayrıntılı şekilde yer alır. Bütün başvurular ve alınan kararlar tarih ve sayı numarası verilerek kayıt altına alınır. Kayıtlar en az beş yıl süreyle muhafaza edilir²⁰.
- Yerel etik kurul tarafından yapılan düzenlemelere uygun olarak alınmış bir genel veya

17 Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik, md. 9/a.

18 Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik, md. 12/b.

19 Kurulun diğer görevleri şunlardır Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik, md. 12):

*Bu Yönetmelik hükümleri ile Merkezi Etik Kurulun belirlediği etik ilkeler ve iyi laboratuvar uygulamaları çerçevesinde kendi çalışma usul ve esasları hakkında yönerge hazırlamak.

*Kurum içinde deney hayvanı kullanılması sürecinin etik kurullara uygun olarak sürdürülmesini denetlemek, bu amaçla gerekli düzenlemeleri yapmak.

*Deney hayvanları üzerinde yapılacak işlemlerin onaylanmış protokole uygun olarak yapılmasını sağlamak, gerektiğinde sonlandırmasına karar vermek.

*Deney hayvanlarıyla çalışacak personelin gerekli eğitimi almasını sağlamak. Bu amaçla sertifika programları düzenlemek. Deney hayvanları kullanım sertifikası olmayanların hayvan deneyleri yapmasını engellemek.

*Deney hayvanlarının üretim, yetiştirme, barındırma ve nakil koşulları ile deneylerin yapıldığı laboratuvar koşullarının ve ekipmanının etik yönden uygun olup olmadığını denetlemek, uygun görmediği durumlarda deney hayvanı kullanılmasını engellemek.

*Deney hayvanı kullanımı ile ilgili her türlü veriyi toplamak ve deney hayvanları kullanımı yıllık raporunu hazırlamak ve Hayvan Deneyleri Merkezi Etik Kuruluna sunmak.

*Deneysel çalışmalar sonunda ortaya çıkan atıklar, ölü hayvanlar ve tıbbi atıkların 2872 sayılı Çevre Kanunu ve ilgili mevzuat çerçevesinde bertarafını sağlamak.

*5199 sayılı hayvanları Koruma Kanununun ve ilgili mevzuatın getirdiği hükümler çerçevesinde; deney hayvanlarının kayıt altına alınmalarını ve izlenebilmelerini sağlamak.

20 Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik, md. 11/ç.

14 Hayvan; serbest yaşayan larva biçimleri ve/veya çoğalan larva biçimleri dâhil, ancak cenin yada embriyo biçimleri hariç, insan olmayan herhangi bir omurgalı canlıyı ifade eder (Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik, md. 4/h).

15 Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik, md. 4/ç.

16 DOĞAN, Hanzade, Hayvan Deneyleri ve Etik Kurullar, **Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Derneği Bülteni**, Y. 3, S. 6, Temmuz 2008, s. 22 vd.; ALTUÇ, Tuncay, Hayvan Deneyleri Etiği, **Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık**, Y. 2009, s. 63 vd., <http://uvf.ulakbim.gov.tr> (erişim tarihi 23.12.2011).

özel istisna olmadıkça, deneylerde kullanılacak hayvanların, kayıtlı yasal deney hayvanı üreticisi ve tedarikçilerinden alınmış olması şartı aranır. Kedi, köpek gibi evcil türlerin sokakta başıboş olanları deneylerde kullanılmaz. Doğadan alınmış yaban hayvanı üzerinde yapılacak deney; ancak diğer hayvanların deneyin amacı bakımından yeterli olmaması halinde onaylanır.

- Yerel etik kurullar, başta Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik olmak üzere Hayvan deneylerini düzenleyen mevzuat hükümleri uyarınca belirlenen ilkeler doğrultusunda çalışır²¹.

21 Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik, md. 14 uyarınca belirlenmiş belli başlı etik ilkeler şunlardır:

a. Etiğin yaşama saygı ilkesi her türlü hayvan türü için geçerli kabul edildiğinden, bilimsel araştırmalarda kullanılması zorunlu olan deney hayvanlarına kötü uygulamalardan kaçınmak.

Deney Hayvanlarının Korunmasına Dair Yön., md. 6 uyarınca da; deneysel veya diğer bilimsel amaçlarla kullanılan veya kullanılması planlanan hayvanlar için, fizyolojik gereksinimlerini karşılayabilecek, sağlamlılıklarını ve iyilik hallerini devam ettirebilecek yeterlilikte yaşam ve hareket alanı, yiyecek, su, çevresel şartlar ve bakım sağlanmalıdır. Hayvanların üretildiği, yetiştirildiği veya kullanıldığı mekânlar günlük olarak kontrol edilmelidir. Hayvanların iyilik halleri ve sağlık durumları yakından ve yeterli sıklıkta kontrol edilerek ağrı, sıkıntı ve diğer önlenemeyen zararlı durumlar ortadan kaldırılmalıdır. Hayvana zararlı olabileceği saptanan tüm şartlar en kısa zamanda düzeltilmelidir.

b. Deney hayvanlarının bilimsel araştırma ve tahdidi olarak mevzuatta belirlenmiş diğer amaçlar kapsamında kullanılmasını sağlamak.

Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik, md. 5 uyarınca deney hayvanları;

i. İnsanlar, hayvanlar, bitkilerdeki hastalık, sağlıksızlık veya diğer anormallikleri yada bunların etkilerinden kaçınılması, önlenmesi, teşhisi, tedavisi ve söz konusu canlılardaki davranışsal özelliklerin değerlendirilmesi, tespiti, düzenlenmesi veya değiştirilmesi amacıyla; ilaçların, aşıların, gıdaların diğer madde veya ürünlerin geliştirme, imalat, kalite, etkinlik ve güvenlik testlerinin yapılması,

ii. İnsan, hayvan ve bitkilerde fizyolojik mekanizmaların belirlenmesi, düzenlenmesi veya değiştirilmesi,

iii. Doğal çevrenin insan veya hayvanların sağlık yada refahı yararına korunması,

iv. Eğitim, öğretim,

v. Adli soruşturma,

vi. İnsan, hayvan veya bitkilerdeki davranışsal özelliklerin değerlendirilmesi, tespiti, düzenlenmesi yada değiştirilmesi,

vii. Bilimsel araştırma için kullanılabilir.

c. Ağır acı, stres yada buna denk eziyet veren deneylerde bir hayvanın bir defadan fazla kullanılmamasını sağlamak.

Deney Hayvanlarının Korunmasına Dair Yön., md. 7/e-4 uyarınca da; bilimsel bir zorunluluk yok ise hiç bir hayvan birden fazla büyük cerrahi girişimde kullanılamaz.

d. Eğitim için sunum amacıyla kongre, konferans ve seminerlerde ağırlı deneylerin yapılmamasını sağlamak.

- Deneysel veya diğer bilimsel uygulamalarda kullanılan veya kullanılması planlanan tüm hayvanların üretim, satış ve bir yerden bir yere nakli ile ilgili olarak faaliyette bulunmak isteyenler ile deneysel ve bilimsel amaçlar için bu tür hayvanları kullanan tüm gerçek ve tüzel kişiler ile kamu kurum ve kuruluşları bir dilekçe ile Tarım ve İşleri Bakanlığına müracaat ederek gerekli bilgi ve belgeleri ta-

e. Hayvanlara mümkün olduğu kadar az acı çektirerek ve en az strese sokarak bilimsel açıdan güvenilir veri elde edilmesini sağlamak.

f. Araştırmalar süresince kullanılan deney hayvanlarına, türüne uygun şartlar hazırlamak ve en iyi fizyolojik, davranışsal ve çevresel koşulların teminini sağlamak.

g. Uygun şekilde eğitilmiş personel tarafından uygun koşullarda deney hayvanı bakımını sağlamak.

h. Canlı hayvanlarda yapılacak deneysel çalışmaların veteriner hekim tarafından yada ehil kişilerin denetiminde yapılmasını sağlamak.

i. Araştırmacılar tarafından deneysel hedef noktaların belirlenmesini sağlamak.

j. Araştırılan bilginin elde edilmesinde geçerliliği kanıtlanmış alternatif yöntemler varsa hayvan deneylerini etik olarak uygun görmemek ve daha önceden ayrıntılı olarak yapılmış deneylerin tekrar edilmesinin önlenmesini sağlamak.

k. Deney için en uygun hayvan ve yöntemin seçilmesini ve bilimsel sonucu verebilecek en az sayıda hayvan kullanılmasını sağlamak.

l. Deney hayvanlarına gereksiz acı ve ağrı verecek deneylerin uygun bir anestezi yöntemi uygulanmasını ve araştırmalarda uygun ağrı kesici ve anestezi kullanılmasını sağlamak.

m. Anestezinin, hayvan için deneyin kendisinden daha fazla travmatik olması ve deneyin amacına uygun olmaması durumunda deneyin yapılmasını engellemek.

n. Deneyin etik ilkeler çerçevesinde yapılması ve amacına uygun olması için; anesteziden çıktığında önemli oranda acıya maruz kalacak olan hayvanın ağrı kesici araçlarla tedavi edilmesi, bu mümkün değilse insancıl bir metotla öldürülmesi ve deney hayvanının araştırma sürecinde yada sonunda yaşamına son verilmesi işlemlerinin uygun gerekçelerle yapılmasını sağlamak, şiddetli ve sürekli ağrı çeken veya normal yaşamını sürdüremeyecek duruma gelen deney hayvanları ile kamu sağlığı ve çevresi için risk oluşturabilecek deney hayvanlarının en uygun yöntemle acı duymayacak şekilde yaşamlarına veteriner hekimin kararından sonra son verilmesini sağlamak ve hayvan hayatta bırakılacaksa sağlığının yeniden kazandırılmasında geçen süre boyunca uygun bakımını sağlamak, hayvanın yetiştirilmesi, üretilmesi ve bakımından sorumlu veteriner hekim gözetiminde olmasını sağlamak.

o. Deneyin insan veya hayvanların hayati ihtiyaçlarının karşılanması için yeterli önem taşımadığı kanaatine varıldığında, hayvanın uzun süreli ağır acı yaşayacağı yada yaşayabileceği bir deneye tabi tutulmasının önlenmesini sağlamak.

p. Araştırmada kullanılan ve yaşamlarını sürdüren deney hayvanlarına, deney sonunda sağlıklı yaşam koşullarının teminini sağlamak.

r. Hayvanları ağır ve uzun süreli acıya maruz bırakacak deneylerin yerel etik kurul tarafından etik ilkeler çerçevesinde uygun görülmesinden sonra yapılmasını sağlamak.

mamlamak zorundadır²². Bakanlık tarafından resmi izin verilmemiş tesislerde deney hayvanı üretimi ve yetiştirilmesi yapılamaz²³. Bu tesislerin nitelikleri ve çalışma koşulları, Deneysel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Deney Hayvanlarının Korunması, Deney Hayvanlarının Üretim Yerleri ile Deney Yapacak Olan Laboratuvarların Kuruluş, Çalışma, Denetleme, Usul ve Esaslarına Dair Yönetmeliğin Uygulama Talimatı'nda ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

IV. Hayvan Hakları Meselesi

Bu bahis altında üzerinde durulması gerekli noktalardan biri de hayvanların aslında bir hakka sahip olup olmadığı sorusudur...

Hayvanlar suç işleyemezler. Çünkü hayvan, hukuken "kişi" statüsünde değildir. Hayvanın hak ve fiil ehliyeti yoktur. Oysaki ceza kanunu uyarınca ancak gerçek kişiler fail olabilir. Suçun failinin sadece gerçek kişi, yani insan olması kuralının bir istisnası bulunmamaktadır²⁴.

Öte yandan, son zamanlarda artan bir hızla hayvanların da haklara sahip olduğundan bahsedilmektedir. Ancak hayvan, ne kadar değer verirsek verelim, günümüzde hala hukukun süjesi değil objesi kabul edilmektedir²⁵. Mağdur, gerçek kişi yada tüzel kişi olabilir, ama mutlaka hukuken kişi statüsünde olması gerekir²⁶. Aile gibi kişi grupları da suçun yapısına uygun düştüğü ölçüde mağdur olabilirler. Bunların her ne kadar tüzel kişilikleri yoksa da kendilerine has menfaatleri olabilir. Suçun mağduru olabilmek için ehliyet şart olmadığına göre, belirli gruplara birtakım menfaatleri temsil etmek yetkisinin hukuken tanınması, onların suç mağduru sayılmaları için yeterlidir²⁷. Ancak bu grupların üyeleri

de mutlaka kişilerden oluşmalıdır. Zira ceza kanunu kişiler üzerinde uygulanma kabiliyetine sahiptir. Oysa hayvanlara ne Türkiye' de ne de çağdaş herhangi bir hukuk düzeninde kişi statüsü tanınmamıştır. Dolayısıyla hayvanlar suçun konusu olabilirse de suçun mağduru olamazlar.

V. Fiil, İhlal, Kusurluluk

Hayvana ait bir hakkın olamayacağı hususu hayvanlara eziyet edilmesini haklı çıkaramaz.

Hayvanlara karşı gerçekleştirilen kötü muameleler idari suç, yani kabahat olarak kabul edilmekte ve bunlara hukuka aykırı davranışta bulunanlara idari para cezası verilmektedir²⁸.

Yukarıda ayrıntılı olarak açıklandığı üzere hayvanlar üzerinde gerçekleştirilen hukuka aykırı deneyler de kabahat kabul edilmekte ve failler idari para cezasıyla cezalandırılmaktadır.

Hayvan üzerinde hukuka aykırı deney fiilinde maddi konu hayvandır. Ancak maddi konunun hayvan olması, mağduru da hayvan olmasını gerektirmez. Eğer hayvanlar sahipsizse mal statüsünde de olmadıkları için bunlara karşı işlenen suçlar mağduru gayrimuayyen suçlar halini alırlar. Bu suçların mağduru kamu, devlet veya daha genel olarak toplum olduğu söylenmektedir²⁹.

Türkiye'de, haklı bir neden olmaksızın, sahipli hayvanı öldüren, işe yaramayacak hale getiren veya değerinin azalmasına neden olan kişinin, TCK'nun 151. maddesi uyarınca mala zarar verme suçundan ötürü cezalandırıldığı görülmektedir. Bu suçun mağduru hayvanın sahibi olan kişidir.

Mala zarar verme suçu neticeli bir suçtur. Oysa idari suç (kabahat) kabul edilen hukuka aykırı hayvan deneyleri, neticesiz suç niteliğindedir. Hukuka aykırı deney yapmakla suç tamamlanır. Ayrıca bir neticenin gerçekleşmesi beklenmez. Yasaklanan, tek tek her bir hukuka aykırı deneysel hareket değil, bu hareketlerin tamamının oluşturduğu deney fiilinin kendisidir.

Şu durumda, hayvanının sahipli olması halinde, sahibinin rızası olmaksızın yada rızası

22 Deneysel Hayvanlarının Korunmasına Dair Yönl., md. 9.

23 Deneysel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Deney Hayvanlarının Korunması, Deney Hayvanlarının Üretim Yerleri ile Deney Yapacak Olan Laboratuvarların Kuruluş, Çalışma, Denetleme, Usul ve Esaslarına Dair Yönetmeliğin Uygulama Talimatı, md. 5.

24 TCK'nun 20. maddesi uyarınca; "ceza sorumluluğu şahsıdır. Kimse başkasının fiilinden dolayı sorumlu tutulamaz. Tüzel kişiler hakkında ceza yaptırım uygulanamaz. Ancak, suç dolayısıyla kanunda öngörülen güvenlik tedbiri niteliğindeki yaptırımlar saklıdır".

25 HAFIZOĞULLARI, Zeki/ÖZEN, Muharrem, **Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler**, Ankara 2011, s. 393.

26 Bkz., aksi yönde; ÖZGENÇ, İzzet, **Türk Ceza Kanunu Gazi Şerhi**, GH., Ankara 2005, s. 226.

27 TOROSLU, Nevzat, **Ceza Hukuku Genel Kısım**, Ankara 2011, s.

108. Bkz., tüzel kişiliği olmayan toplulukların mağdur olabilip olamayacağı tartışmaları için; TOROSLU, Nevzat, **Cürümlerin Tasnifi Bakımından Suçun Hukuki Konusu**, Ankara 1970, s. 180 vd. Ayrıca bkz., aksi yönde; DÖNMEZER, Sulhi/ERMAN, Sahir, **Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku**, GK., C. II, İstanbul 1997, s. 470.

28 Bkz., 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, md. 28.

29 HAFIZOĞULLARI/ÖZEN, 2011, s. 234.

olmasına karşın verilen rızanın kapsamını aşmak suretiyle hayvanı deneyde kullanarak zarar veren ilgililer, hem deney hayvanlarının üretimi ve satışı özel düzenlemelere tabi olduğundan hukuka aykırı hayvan deneyi yapmaktan idari olarak, hem de TCK'nun 151/2. maddesi uyarınca mala zarar verme suçundan cezai olarak sorumlu olacaklardır. Aslında söz konusu neticeler Hayvanları Koruma Kanunu'nda da idari yaptırıma bağlanmıştır. Ancak aynı Kanun'un 29. maddesi uyarınca daha ağır ceza öngördüğünden ve Kabahatler Kanunu'nun 15/2. maddesi uyarınca cezai yaptırım olması sebebiyle öncelikle uygulanması gerektiğinden TCK'nun 151/2. maddesi Hayvanları Koruma Kanunu'na nispetle öncelikle uygulanır. Hayvanın sahipli olmaması halinde ise bünyesine uygun düştüğü ölçüde Hayvanları Koruma Kanunu'nun 14. maddesinde ifade olunan³⁰ ve idari para cezası ile cezalandırılan fiillerden sorumluluk doğacaktır. İdari yaptırıma karşı kanunen öngörülen idari başvuru yolları açıktır.

Diğer taraftan kural olarak deney hayvanının kayıtlı yasal deney hayvanı üreticisi ve tedarikçilerinden alınmış olması gerektiğinden, hayvanın,

30 Hayvanlarla ilgili yasaklar şunlardır:

- a. Hayvanlara kasıtlı olarak kötü davranmak, acımasız ve zalimce işlem yapmak, dövme, aç ve susuz bırakmak, aşırı soğuğa ve sıcağa maruz bırakmak, bakımlarını ihmal etmek, fiziksel ve psikolojik acı çektirmek.
- b. Hayvanları, gücünü aştığı açıkça görülen fiillere zorlamak.
- c. Hayvan bakımı eğitimi almamış kişilerce ev ve süs hayvanı satmak.
- d. Ev ve süs hayvanlarını onaltı yaşından küçüklere satmak.
- e. Hayvanların kesin olarak öldüğü anlaşılmadan, vücutlarına müdahalelerde bulunmak.
- f. Kesim hayvanları ve 4915 sayılı Kanun çerçevesinde avlanmasına ve özel üretim çiftliklerinde kesim hayvanı olarak üretimine izin verilen av hayvanları ile ticarete konu yabani hayvanlar dışındaki hayvanları, et ihtiyacı amacıyla kesip yada öldürüp piyasaya sürmek.
- g. Kesim için yetiştirilmiş hayvanlar dışındaki hayvanları ödül, ikramiye yada prim olarak dağıtmak.
- h. Tıbbî gerekçeler hariç hayvanlara yada onların ana karnındaki yavrularına veya hayvan üretimi hariç yumurtalarına zarar verebilecek sunî müdahaleler yapmak, yabancı maddeler vermek.
- i. Hayvanları hasta, gebelik süresinin 2/3'ünü tamamlamış gebe ve yeni ana iken çalıştırmak, uygun olmayan koşullarda barındırmak.
- j. Hayvanlarla cinsel ilişkide bulunmak, işkence yapmak.
- k. Sağlık nedenleri ile gerekli olmadıkça bir hayvana zor kullanarak yem yedirmek, acı, ıstırap yada zarar veren yiyecekler ile alkollü içki, sigara, uyuşturucu ve bunun gibi bağımlılık yapan yiyecek veya içecekler vermek.
- l. Pitbull Terrier, Japanese Tosa gibi tehlike arz eden hayvanları üretmek; sahiplendirilmesini, ülkemize girişini, satışını ve reklamını yapmak; takas etmek, sergilemek ve hediye etmek.

deney yapan kurum ve kuruluş dışında 3. bir kişinin mülkiyetinde olması yada sahipsiz olması düşük bir ihtimaldir. Hayvanın deney yapan kurum veya kuruluşa ait olması halinde ise faille mağdur aynı kişi olamayacağından mala zarar verme suçu olmayacak, ancak Kabahatler Kanunu uyarınca ilgililerin sorumluluğu doğabilecektir.

Hukuka uygun bir hayvan deneyi neticesinde hayvan yaralanır yada ölürse, fail yada failler ve deneyi gerçekleştiren kuruluşların herhangi bir sorumluluğu doğmaz.

Hukuka aykırı hayvan deneylerinde fiil, bilimsel hayvan deneyi yapmaktır. Bilimsel olmayan müdahaleler bir başka kabahate/suçta yol açabilirlerse de hayvan üzerinde hukuka aykırı deney olarak değerlendirilemezler.

Hayvan deneylerine izin vermek suretiyle hayvan üzerinde gerçekleştirilen müdahaleye bilimsel deney niteliği tanıyan merci etik kuruldur. Dolayısıyla etik kurul izni olmaksızın hayvanlar üzerinde gerçekleştirilen müdahaleler, "bilimsel deney" statüsünde kabul edilmedikleri için hukuka aykırı hayvan deneyi kapsamında da değerlendirilemezler. Ancak zararlı bir neticenin meydana gelmesi halinde faili meydana gelen neticeden sorumlu tutmak mümkün olabilecektir. O halde etik kurul iznini hukuka aykırılık değil, fiil unsuru içinde değerlendirmek yerinde olacaktır.

Öte yandan etik kuruldan izin almalarına karşın, Hayvanları Koruma Kanunu'nun 9. maddesinde ve bu madde uyarınca çıkarılacak Yönetmeliklerde belirtilen deneye ilişkin diğer esaslara uymayan ilgililerin hukuka aykırı deney nedeniyle sorumlulukları doğacaktır.

Hayvan deneyleri için kullanılan tesislerin Deney Hayvanlarının Korunmasına Dair Yönetmelik'te kayıtlı şart ve sorumluluklarını yerine getirmediği veya kaybettiği, denetimler sonucunda tespit edilen aykırılıkların uyarılara rağmen yerine getirilmediği, tesis sorumlu yöneticisinin görevden ayrılmasını müteakip bir ay içerisinde yeni bir tesis sorumlu yöneticisinin göreve atanmadığı, bu Yönetmelik hükümleri doğrultusunda Bakanlıktan Projelerine göre çalışma izni almış fakat sonradan Bakanlığın izni olmadan tesislerde yapılan tadilat durumları ile Bakanlığın uygun görmediği uygulamaların yapıldığı hallerde, söz konusu tesisin çalışma veya işletme izinleri, 3285 sayılı Hayvan Sağlığı ve Zabitası Kanunu ile aynı

Kanuna dayanılarak çıkarılan 15.03.1989 tarihli ve 20109 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Yönetmeliğine göre işlem yapılmak suretiyle çalışma izinleri iptal edilir³¹.

Ayrıca denetim elemanlarınca, 5199 sayılı Kanuna aykırı olduğu saptanan fiillerin işlenmesi durumunda, hayvanların korunması ve refahlarının sağlanması adına idari para cezası verilebilir. Bu yetki, Çevre ve Orman Bakanlığı İl Müdürlüklerince kullanılır³².

Hayvan üzerinde hukuka aykırı deney, ancak kasten işlenebilen bir idari suçtur. Fail, hayvan üzerinde deney yapmak kastıyla hareket etmelidir. Aksi halde bu suç değil fakat hukuka aykırı bir başka neticenin meydana gelmesi örneğin hayvanın yaralanması halinde başka bir suç söz konusu olabilir. Bu suç, unsurlarını taşıması halinde, Hayvanları Koruma Kanunu'nda yer alan bir idari suç olabileceği gibi, sahipli hayvanın yaralanması halinde TCK'nun 151. maddesi uyarınca mala zarar verme suçu da olabilir.

Etik kurul izni olmaksızın deney olarak nitelendirilebilecek bir fiil olamayacağından bu suç açısından fiili hatanın mümkün olabileceğini sanmıyoruz. Ancak hukuka uygunluk nedenlerinde hata söz konusu olabilir. Failin fiilin anti-sosyal niteliğini bilmemesi gibi bir olasılığın mümkün olduğunu düşüncesiyle biz hukuki hatanın da somut olayda var olamayacağını düşünüyoruz.

VI. Suçun İşleniş Biçimleri

Hayvanları Koruma Kanunu 29. maddesinde; "fiili ile bu Kanunun birden fazla hükmünü ihlal edenlere daha ağır olan ceza verilir" demek suretiyle fikri içtima hükümlerinin uygulanabileceğine işaret etmiştir. Dolayısıyla tek bir fiille Hayvanları Koruma Kanunu'nun birden çok hükmünün ihlal edilmesi halinde ilgili, cezası en ağır olan kabahatten sorumlu tutulacaktır.

Fikri içtmanın söz konusu olabilmesi için kural olarak iki neticesiz suçun varlığı gerekir. Çünkü ancak bu halde tek bir fiil ile birden fazla suç işlemek mümkün olur.

Hayvan üzerinde hukuka aykırı deney her ne kadar neticesiz bir suç da olsa, fikri içtima hükümlerinin bu idari suç açısından uygulanamayacağını,

zira tek bir deney hareketiyle Hayvanları Koruma Kanunu'nda yer alan bir başka hükmün ihlal edilme olasılığının olmadığını düşünüyoruz.

Hayvan üzerinde hukuka aykırı deneyin, zincirleme suç şeklinde işlenmesi mümkündür.

Bu kabahate teşebbüs olmaz³³.

Hayvan üzerinde hukuka aykırı deneye iştirak mümkündür. Kabahatin işlenişine birden fazla kişinin iştirak etmesi halinde bu kişilerin her biri hakkında, fail olarak idari para cezası verilir³⁴.

Deneyin sahipli hayvan üzerinde gerçekleştirilmesi durumunda idari ve cezai sorumluluğun yanı sıra, şartları varsa tazminat sorumluluğu da doğabilecektir.

VII. Sonuç

Bilimin ve insan sağlığının gelişimi insanlar üzerinde yapılacak deneyler neticesinde ortaya çıkan verilere, insanlar üzerinde gerçekleştirilen deneylerse TCK'nun 90/2. maddesi gereği^{35 36} hayvanlar

33 Bkz., 5326 sayılı Kabahatler Kanunu, md. 13.

34 5326 sayılı Kabahatler Kanunu, md. 14.

35 TCK'nun 90. maddesi uyarınca; insan üzerinde bilimsel bir deney yapan kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. İnsan üzerinde yapılan rızaya dayalı bilimsel deneyin ceza sorumluluğunu gerektirmemesi için ise maddede aranan diğer şartların yanı sıra deneyin öncelikle insan dışı deney ortamında veya yeterli sayıda hayvan üzerinde yapılmış olması gerekmektedir.

36 Deneyin, insan üzerinde gerçekleştirilmeden önce ya insan dışı deney ortamında, örneğin laboratuvar ortamında (Bkz., MANTOVANI, Ferrando, *I trapianti e la sperimentazione umana*, Padova 1974, s. 623) yada yeterli sayıda hayvan üzerinde yapılmış olması gerektiğinden bu iki yöntemden birinin insan üzerinde deney gerçekleştirilmeden önce tüketilmiş olması yeterlidir. Ancak maddenin bu şekliyle sevk edilmesinin nedeni, aksi yönde görüşler olmakla birlikte her deney konusu için uygun bir hayvan modeli olmayabileceği gerçeğidir (Bkz., Tutanaklarla Türk Ceza Hukuku, **T.C. Adalet Bakanlığı Yayın İşleri Dairesi Başkanlığı**, Ankara, Şubat 2005, s. 363 vd.). O halde insana uygulamadan önce, o deney konusunu hayvanlar üzerinde denemek mümkünse, sadece insan dışı deney ortamında gerçekleştirilen deneylerle yetinilmeli, hayvanlar üzerinde de deney gerçekleştirilmeli ve bunun neticesinde ulaşılan veriler göz önünde bulundurularak insan üzerinde deney yapılmalıdır (HAKERİ, Hakan, **Tıp Hukuku**, Ankara 2007, s. 409; ÜNVER, Yener, *İnsan Üzerinde Deney ve Deneme Suçları*, **Sağlık Hukuku ve Yeni Türk Ceza Kanunu'ndaki Düzenlemeler Sempozyumu**, İstanbul 2007, s. 168; CİN, Onursal, Yerel ve Uluslararası Metinlerde İnsan Üzerinde Deney, **I. Türk-Alman Tıp Hukuku Sempozyumu Sayısı**, Kamu Hukuku Arşivi, 2 (2005), s. 200.). Öte yandan bizce, mümkün olduğu halde öncelikle hayvan dışı deney ortamında ve yeterli ölçüde deney yapmaksızın, hayvanlar üzerinde deney yapılması, haklı neden ve ölçülülük söz konusu olmadığından kötü muamele kapsamında değerlendirilmeli ve yetkili kurullar bu şekilde gerçekleştirilen deneylere izin vermemelidir (AYGÜN EŞİTLİ, Ezgi, **İnsan Üzerinde Deney ve Deneme Suçları**, Ankara 2012, s. 104).

31 Deney Hayvanlarının Korunmasına Dair Yönl., md. 16.

32 Hayvanları Koruma Kanunu, md. 17,25; Hayvanların Korunmasına Dair Uygulama Yönetmeliği, md. 5 vd.

üzerinde gerçekleştirilecek deneylere bağlıdır.

Hayvanların insanlığın gelişimi noktasında oynadıkları bu önemli rol, onları bir yandan deneylerde kullanmayı zorunlu kılarken, diğer yandan da yaşama duyulan saygı gereği ölçüsüz bir şekilde kullanılmalarını önlemek adına korunmaları gerekliliğini doğurmuştur.

Hayvanların korunmasına ilişkin hukuki düzenlemeler son yıllarda artış göstermiş, deney

hayvanlarının kullanımı şartları ayrıntılı düzenlemelere kavuşturulmuştur. Düzenlemeler umut vericidir. Ancak normların amacına ulaşması etkili olmaları ile mümkündür. Bu etkililiği sağlayacak olanlarsa denetimleri gerçekleştirip yaptırım uygulayan idari organlardır.

Öğretide eleştiriler, uygulamada kararlar çoğaldıkça, konunun sağlam bir zemine oturacağı inancındayız.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- ALTUÇ, Tuncay, Hayvan Deneyleri Etiği, **Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık**, Y. 2009, (s. 53-68), <http://uvt.ulakbim.gov.tr>.
- AYGÜN EŞİTLİ, Ezgi, **İnsan Üzerinde Deney ve Deneme Suçları**, Ankara 2012.
- BARNI, Mauro, **Diritti-doveri responsabilità del medico**, Milano 1999.
- BATTAGLIA, Luisella, **Dimensioni della bioetica**, Genova 1999.
- CİN, Onursal, Yerel ve Uluslararası Metinlerde İnsan Üzerinde Deney, **I. Türk-Alman Tıp Hukuku Sempozyumu Sayısı**, Kamu Hukuku Arşivi, 2 (2005), (s. 199-201)
- DELL' ERBA, Alessandro/Dİ VELLA, Giancarlo, Aspetti deontologici e normativi della sperimentazione animale, **Rivista italiana di medicina legale**, Y. 1996, S. 3, (s. 725-736)
- DI PIETRO, Carlotta/PASSANTINO, Annamaria, L'etica veterinaria e la "liceità" della sperimentazione animale nella cultura contemporanea., **Rivista italiana di medicina legale**, Y. 2006, S. 2, (s. 335-344)
- DOĞAN, Hanzade, Hayvan Deneyleri ve Etik Kurullar, **Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Derneği Bülteni**, Y. 3, S. 6, Temmuz 2008, (s. 22-23)
- DÖNMEZER, Sulhi/ERMAN, Sahir, **Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku**, GK., C. II, İstanbul 1997.
- MANTOVANI, Ferrando, **I trapianti e la sperimentazione umana**, Padova 1974.
- GARATANI, Adabella, La normativa sulla sperimentazione degli animali al vaglio della Corte comunitaria, **Rivista giuridica dell'ambiente**, Y. 2003, S. 2, (s. 325-331)
- GRATANI, Adabella, Sperimentazione su animali. La normativa sulla sperimentazione degli ani, **Rivista giuridica dell'ambiente**, Y. 2003, S. 3, (s. 325-330)
- HAFIZOĞULLARI, Zeki/ÖZEN, Muharrem, **Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler**, Ankara 2011.
- HAKERİ, Hakan, **Tıp Hukuku**, Ankara 2007.
- MAURO, Barni/TURILLAZZI, Emanuela/CECILIA, Cateni, La sperimentazione negli animali: Dal controllo burocratico alla responsabilizzazione bioetica, **Rivista italiana di medicina legale**, Y. 1998, S. 03, (s. 389-402)
- ÖZGENÇ, İzzet, **Türk Ceza Kanunu Gazi Şerhi**, GH., Ankara 2005.
- PERICO, Giacomo, Sperimentazione scientifica sugli animali, **Aggiornamenti sociali**, Y. 1983, S. 1, (s. 53-62)
- RESCIGNO, Francesca, **I diritti degli animali**, Torino 2005.
- T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı Tarım ve Balıkçılık Bakanlığı, **Hayvan Hakları, Hayvanların Korunması ve Refahı**, Mart 2011, Ankara, s. 5, <http://www.abgs.gov.tr>.
- (T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı Tarım ve Balıkçılık Bakanlığı, **(Hayvan Hakları)**.)
- TOROSLU, Nevzat, **Ceza Hukuku Genel Kısım**, Ankara 2011.
- TOROSLU, Nevzat, **Cürümlerin Tasnifi Bakımından Suçun Hukuki Konusu**, Ankara 1970.
- Tutanaklarla Türk Ceza Hukuku, **T.C. Adalet Bakanlığı Yayın İşleri Dairesi Başkanlığı**, Ankara, Şubat 2005.
- ÜNVER, Yener, İnsan Üzerinde Deney ve Deneme Suçları, **Sağlık Hukuku ve Yeni Türk Ceza Kanunu' ndaki Düzenlemeler Sempozyumu**, İstanbul 2007, (s. 150-184).